

Po'omana'o o ka Makahiki 2023:

Ka 'A'a 'ana i nā Palena ma ka Mō'aukala: Nā Kānaka, 'Āina, a Kālainana'o

Na CATHY GORN, Ph.D., Luna Ho'okele, National History Day®

Ma ka makahiki kula 2022-2023, aia ke kono aku nei ka National History Day® [Lā Mō'aukala kaumoku'āina] (NHD) i ka haumāna e noi'i i nā kumuhana e pili ana i ke po'omana'o 'o, *Nā Palena ma ka Mō'aukala: Nā Kānaka, 'Āina, a Kālainana'o*. He ākea kūpono ia po'omana'o e paipai 'ia ai ke noi'i 'ana i nā kumuhana mō'aukala kūloko a i nā kumuhana a puni ke ao. I maopopo pono ke 'ano nui o kā lākou mau kumuhana, koi 'ia ka haumāna e nīnau no ka wā a me ka wahi, ke kumu a me ka hopena o kekahi hana, ka loli 'ana o ka nohona ma ke au o ka manawa, a me ka pā a me ke 'ano nui o ia mea. He aha kekahi mau kumu i 'a'a 'ia ai kekahi palena? No ke aha i puka mai ai a pehea i loli ai? Ināhea i pau ai kona 'ano he palena? He aha ka pā o ka po'e i 'alo i ia mea, a pehea i pā ai ia mea i ka po'e? I loko nō o ke kumuhana e koho 'ia, koi 'ia ka haumāna e wehewehe a hō'ike i kā lākou kālailai 'ana i ke pā o nā kānaka, kaiaulu, 'āina, a 'o ke ao paha, a me ka nohona kanaka i ia kumuhana.

Ma mua na'e, he aha ka palena?

'O KA 'ĀINA, HE PALENA IA

Ua pili paha ka palena i ka 'āina – kekahi wahi i mana'o 'ia he noho iki 'ia e kānaka. Ma kekahi mau puke wehewehe 'ōlelo, he palena ka "'āina 'āhiu ma ka palena o kekahi wahi i noho 'ia e kānaka" a i 'ole "kekahi wahi i pa'a 'ole ma ka palapala 'āina." 'O ka mua o ka mana'o, he 'āina mamao paha, ma 'ō loa aku o nā palena o kekahi wahi a 'āina paha i noho 'ole 'ia e kānaka. Inā 'a'ole i pa'a ma ka palapala 'āina, mana'o 'ia he "kahiki." Kū na'e ka nīnau, ua pa'a 'ole ma kā wai palapala 'āina a i 'ole ua noho 'ole 'ia e wai?

'O kekahi mau kumuhana ahuwale, 'o ia nā kumuhana pili i ka palena kaulana i kēia mau lā, e la'a me nā Paniolo o 'Amelika, ka po'e 'a'e kānāwai, ka po'e māka'i, ka po'e 'ōiwi o 'Amelika, nā māka'ika'i 'āina 'āhiu, nā mahi 'ai, a pēlā aku. E nānā kāua i kēia mana'o. I ka ne'e mua 'ana i loko o ke kenekūlia 'umikūmāiwa, ua komone'e ka po'e 'Amelika i ko lākou wahi i mana'o ai he palena i ke komohana loa. 'Ōlelo ka po'e kūkala nūhou, haku poema, kālai'āina, a me ka po'e kālailai mō'aukala, he 'āina ko laila i noho 'ole 'ia, a na ka Haole 'eleu mikimiki ka loa'a. "I ke komohana, e ke keiki," i 'ōlelo 'ia.

Pehea na'e ka po'e 'Ōiwi a me nā Nāki i noho mua i ia 'āina? Ua mana'o lākou 'o ko lākou home he kula neo kanaka 'ole?

'O ka haumāna hoihoi i ia 'ano kumuhana, e aho ke noi'i i ke pā o ke komone'e 'ana o ka po'e Haole 'Eulopa. He aha nā hopena o ko lākou 'a'a 'ana i ka palena a komo loa ma ka 'āina komohana? E mana'o paha ka po'e haumāna i ka hopena i ili ma luna o kekahi mau lāhui kanaka. Pehea ia wā no nā kāne? Nā wāhine? Pehea i pā ai ka po'e 'ōiwi o Nepalaka, Nū Mekiko, Dakota 'Ākau, a 'Olekona paha? 'O ka hana a ka po'e wāhine ma ka wā o ka 'imi kula ma Kaleponia a 'Ālaka paha kekahi kumuhana kohu no ka hana keaka. He aha ka hana a ka po'e alualu holoholona a mikionali ma ke komone'e 'ana i ke Komohana o 'Amelika?

Ki'i māio o ke awāwa 'o Cadoette's Pass ma Monakana, c. 1855. Library of Congress (2004666302).

Pehea i loli ai ka 'āina a me ka nohona o ka po'e noho i ke Komohana i ka 'enehana? He aha ka mea nui o ka uea kukū? A pehea i pā ai ka palena 'āina komohana i ia mea a lilo he kumu e paipai 'ia ai ka po'e e ne'e i ke komohana?

I ka wā hea i pau ai ke komone'e 'ana o ka po'e Haole i ka Komohana o 'Amelika? Pehea ka mana'o o ka nui po'e a he aha ka hana a ka po'e 'Amelika i ka pau 'ana o ia wā? 'O wai 'o Frederick Jackson Turner, a he aha kāna kālaikuhi no ka palena ma ke 'ano he 'āina? He aha nā hopena ma ke kālaimana'o a kālai mō'aukala?

I ke kokoke 'ana mai o ka makahiki 250 o ke kū'oko'a 'ana o 'Amelika ma 2026, e kālele paha kā ka haumāna mau kumuhana i ka 'ā'ume'ume no ke kū'oko'a a me ke 'ano loli mau o ka palena 'āina ma ke komohana. Inā he hana keaka kā ka haumāna, e kālailai 'ia paha ke Kaua Palani a 'Ōiwi (1754-1763), ka *Proclamation Line* o 1763, a i 'ole ka *Northwest Ordinance* o 1787. He aha ke 'ano o ka no'ono'o kālai'āina no ke kū'oko'a a me ke aupuni na ka lehulehu i hana? He palena anei ia e 'a'a ai ka po'e o ia wā? Pehea i ala a'e ai ke kua no ke kū'oko'a ma muli o ia mau mana'o? Pehea ka mana'o o nā Lāhui 'Ōiwi? Malia e kāpili ka haumāna hoihoi i ia kumuhana i kaha pūnaewe e kālailai ai i nā wahi i noho 'ia e ka po'e 'Eulopa, ma ke kuana'ike na'e o ka po'e Pequot, Mohegan, nā alualu holoholona Hōlani, a i 'ole ka po'e 'Enelani i noho i ke Awāwa 'o Connecticut River ma nā 1600.

'O kekahi mana'o 'oko'a a'e o ia mea he palena, 'o ia ka palena 'āina kūhelu ma waena o 'elua aupuni a kaiāulu paha, keu ho'i i ka wā e paio ai lāua. Malia o kālailai ka haumāna i ke kuleana o ka palena 'āina ma kekahi mau kua pono'i ma waena o kekahi mau aupuni, a i 'ole pehea i ho'oka'awale ai ka palena 'āina i ka lehulehu, inā no ka pono a inā no ka hewa.

"Achtung! Sie Verlassen Jetzt West Berlin (E akahē! Ke ha'alele nei 'oe iā Berlin Hikina)," October 1961. National Archives and Records Administration (6003286).

He mea ma'amau iā kānaka a pēia pū i nā aupuni ke kūkulu 'ana i ka paia e kūpale aku ai i a 'āina. Hiki paha i ka po'e haumāna ke kāpili i hō'ike'ike e kālele ma ka Paia Nui o Kina, na ke aupuni Qin i kūkulu i ka hapa mua o 200 BCE. Ua kūkulu 'ia ma ke 'ano he pale? Pēlā paha, 'a'ole paha? A no ke aha? I pale ia no ke kumu aha? Ua palekana ke aupuni i ia mea? No ke aha? He mea ma'amau ka pā 'ia o nā kūlana kauhale kahiko o 'Eulopa

i nā paia kūpale. No ke kumu aha i kūkulu ai ka po'e Loma i ka Paia 'o Hadrian ma 'Enelani i ke kenekūia 'elua? He aha nā hopena o ia kūkulu 'ana? Na ka Soviet Union i kūkulu i ka Paia o Berlin ma nā 1960. I mea ia e komo 'ole ai ka po'e o waho, a i 'ole e puka 'ole ai ka po'e o loko? He aha ka hopena o ke kūkulu 'ia o ia paia ma ke ao a puni? Ma ke kālai'āina? Ma nā kānaka a me nā 'ohana?

Me ka loa'a a loa'a 'ole paha o ka paia, he kumu nā palena 'āina i paio ai kānaka a he nui nō nā hopena ili wale me ka wānana 'ole 'ia. 'O ka na'i 'ana i nā aupuni 'ē a'e, he kumu ia i hui ai nā mo'omeheu 'oko'a kekahi me kekahi. Ma hope o ka na'i 'ana o ka Han iā Gojoseon (kahi o Kōlea 'Ākau a me Manchuria i kēia wā) ma 108 BCE, ua lawe nā Kōlea i kekahi mau lōina Pākē e like me ke 'ano o ke aupuni, kākau, a mahi 'ai. 'O ka 'āina Sepania, lilo ia he palena o ka 'āina Islama ma ka hapa mua o ke kenekūia 'ewalu. Ua hiki i ka haumāna ke kākau pepa no ka mo'omeheu Moorish i komo ma ka 'āina a nohona Sepania. He mea ma'amau ka ili 'ana o nā lōina mo'omeheu a me nā akua mai ka lāhui i na'i 'ia i luna o ka lāhui na'i, e like ho'i me ka po'e Aztec ma Mekiko ma nā 1400.

'O kekahi kumu o ka loa'a o ke Kaua Puni Honua I, 'o ia ka paio 'ana no ka na'i 'ana iā Bosnia-Herzegovina. Inā hana ka haumāna i kekahi ki'i'oni'oni, e kālailai 'ia paha ka 'ā'ume'ume no ka palena 'āina o ia wahi a me ka mea nāna e ho'ā'o ana e na'i i ke aupuni i ke kenekūia iwakālua. Ua pau ka paio 'ana i ko Bosnia kua no ke kū'oko'a ma nā 1990? Pēlā paha, 'a'ole paha? No ke aha? 'O nā paio ma waena o nā 'āina communist a capitalist, e like me ke Kaua Kōlea a me ke Kaua Wiekana, he mea kaulana ia ma ka hapa hope o ke kenekūia iwakālua. 'O ka loli mau o ka palena 'āina o Pōlani kekahi mea kaulana ma ko ia 'āina mō'aukala. Pehea i pā ai nā kānaka Pōlani?

'O KA MANA'O, HE PALENA IA

'A'ole ho'i i kau palena 'ia nā kumuhana ma nā palena 'āina wale nō. 'O kekahi mana'o o ka palena, 'o ia ho'i "kekahi 'oihana i nui 'ole ka 'ike o kānaka." Ma laila, pili ka 'ōlelo 'o palena i ka palena o ka 'ike a i 'ole ka holomua i loko o kekahi 'oihana a kumuhana paha. Loli mau kēia 'ano palena; ua hiki ke lilo ka palena o kekahi hanauna ma mua i mea ma'amau no kekahi hanauna ma hope mai. Malia o noi'i ka haumāna i ka hana a kekahi kanaka i hakuhiā ma ka ho'onohonoho 'ana i ka nohona kanaka ma ka 'ao'ao kālai'āina, ho'okele waiwai, ho'omana, a pili launa kanaka paha, me ke kālailai pū i ka pā o ka nohona i ia mau mana'o hou. Malia o ulu ka hoi o ka haumāna i nā kumuhana e pili ana i ka 'epekema a 'enehana paha.

'A'a 'ia nā palena e nā kānaka kū'ē'ē i ke 'ano o ka no'ono'o o ka nui kānaka. Ua ho'okumu ka po'e pōpolo i mau pā 'oihana 'ano nui ma Durham, Kalolaina 'Ākau, a me Tulsa, 'Okalahoma. Na Booker T. Washington i ho'okumu i ka National Negro Business League no ka paipai 'ana i ka lāhui pōpolo e 'imi ola a ho'okumu i mau pā 'oihana no lākou iho. Wahi a W.E.B. Du Bois, 'a'ole paha e pau ka ho'okae 'ili 'ana i ka 'imi kālā 'ana o ka po'e pōpolo, a paipai 'o ia i ka po'e e kū'ē e pono ai ko lākou noho 'ana.

Ua kūlia nā kānaka 'ē 'a'e i nā palena ma ka 'epekema, ka 'enehana, ka 'oihana kauka, ke alakau, ka ho'okele waiwai, ka pāpaho, ke kānāwai me ka pono kaulike, a me ka pāheona. Nui hewahewa nā kumuhana pili i ka mana'o o kānaka a me kā lākou mau hana maika'i. He mea hoihoi paha

nā kumuhana pili i nā palena ma ka 'epekema a me ka 'enehana. Pehea i 'a'a ai 'o Marie Curie i kekahi palena ma kona noi'i 'ana i ke kumuhana 'o ka pāhawewe ikehu ma ka hapa mua o nā 1900? Malia o kākau kekahi haumāna i pepa no ke 'ano nui o kā ka makemakika kaulana 'o al-Khwarizmi noi'i i ka hō'ailona helu ma nā 800. Malia o kāpili kekahi pū'ulu haumāna i kekahi pelaha no ka noi'i a hana 'ana i ka 'enekini māhu. 'O ko Henry Ford hale kāpili ka'a paha kekahi kumuhana no ka hana keaka. A i 'ole paha, e kāpili kekahi haumāna i kaha pūnaewehe no ke kālailai 'ana i ke ola 'ana o ke kālaikūlohea kaulana 'o Albert Einstein a me kāna mau kālaikuhi a hana kaulana. He hana ka hopena o kāna mau hana?

Pehea i pā ai ka nohona kanaka i ka 'a'a 'ana i nā palena ma ka noi'i lā'au lapa'au? Ma ke kenekūlia iwakālua, ua noi'i noelo ka po'e kauka i ka hana ho'oili lōkino. 'O ia mau hana ho'oili lōkino kekahi mea i ho'ōla ai i nā kānaka i ma'i i nā 'ano ma'i like 'ole. Pehea i 'a'a 'ia ai ia mau palena? Pehea i mālama 'ia ai ka po'e ma'i ma hope o ke kaha 'ia e ke kauka no ka ho'oili lōkino 'ana? He aha nā 'ōnaehana e loa'a mai ai ka lōkino kūpono i ke kanaka ma'i? Ua kaulike no nā kānaka ma'i a pau? E kākau paha ka haumāna no kēia 'ano palena a me ka pā o ka 'epekema a me ka nohona kanaka.

Kapa pinepine 'ia ka lewa lilo loa he palena hope loa i 'a'a 'ole 'ia. Pehea i pā ai ke kālai'āina, mo'omeheu, a ho'ona'auao i ka Space Race? E ho'ohua paha ka haumāna i kaha pūnaewehe e noi'i ana i ia heihei e 'imi loa i ia palena 'o ka lewa lilo loa a me ka pā o ke Cold War a pēia pū ka pā o ia heihei i ke Cold War.

'O kekahi po'e no'ono'o nui, ua noi'i noelo i ka 'enehana a me ka 'epekema, a 'o kekahi po'e aku, ua no'ono'o nui e lanakila ma ke kāloa'a a me ka ho'okele waiwai 'ana o ke aupuni. Ua ho'okumu nā kālepa 'Eulopa i nā panakō i ma'alahi ai ke kālepa 'ana, a ua 'a'a 'ia ka palena ho'okele waiwai i nā hale ho'opukapuka kea ma mua. Ua hiki i ka haumāna ke noi'i i ka *zaibatsu*, he mau pā 'oihana nui loa i ho'omaka e na'i i ko lāpana ho'okele waiwai 'ana ma ka hapa hope o nā 1800. Pehea e kālailai ai i nā pā 'oihana nui ma ke 'ano he palena i 'a'a 'ia? E kālailai 'ia paha ma loko o kekahi pepa a ka haumāna ka puke 'o *Wealth of Nations* (1776), i ho'āhewa ai 'o Adamu Kamika i ka 'oihana kālepa e laha ana i ia manawa. A i 'ole, e kālailai paha ka haumāna i ka Marxism ma kona 'ao'ao he mea hou ma ka no'ono'o 'ana i ka 'ōnaehana ho'okele waiwai, a me ka pā o ke ao i ia kālaimana'o.

'O ke kālai'āina kekahi 'oihana i 'ume'ume 'ia ai nā kānaka no'ono'o nui. No ke aha i komo ai ka democracy ma hope o nā loli o Cleisthenes ma 508 BCE? E kālele paha kekahi ki'i'oni'oni ma ka ho'okumu 'ia o ke Confederacy o ka po'e 'Ilokuoa ma hope o ka ho'opau 'ia o ka paio 'ana ma waena o ka po'e Mohawk, Oneida, Onondaga, Cayuga, a Seneca (a ma hope mai ka Tuscarora) a ku'ikahi ma lalo o ka hae ho'okahi. Pehea i 'a'a 'ia ai ia palena ma ka 'ao'ao kālai'āina? 'O ka po'e aloha 'āina e like me Simón Bolívar, nāna i alaka'i i nā kaua kū'oko'a ma ke kenekūlia 'umikūmāiwa ma 'Amelika Hema, ua hiki ke kālailai 'ia kāna mau hana ma kekahi pelaha. 'O ka New Deal o nā 1930, he palena ia ma ke kālai'āina 'Amelika i hiki ke kālailai 'ia ma ke ki'i'oni'oni.

Simón Bolívar na José Gil de Castro, c. 1823. Lima Art Museum.

E ulu paha ka hoi o ka haumāna ma nā mo'olelo o nā kānaka i 'a'a i nā palena 'o ka ho'okae 'ili, kūlana, a keka. He aha ka mea i huliāmahi ai ka po'e e 'a'a i nā palena 'o nā pono wāhine ma ke kenekūlia 'umikūmāiwa a pēlā pū no nā Pono Kīwila ma ke kenekūlia iwakālua ma ka mō'aūkala o 'Amelika? He kumuhana maika'i no ka hana keaka ko Mohandas Gandhi paio 'ana e ho'opau i ka ho'okae 'ili 'ana ma 'Īnia ma nā 1930 a 1940. He aha nā palena i 'a'a 'ia ma ka 'ao'ao o ka no'ono'o kālai'āina a pēia pū ka launa 'ana o nā kānaka kekahi me kekahi? Pehea i pā ai ka 'āina 'Īnia i kona mau mana'o? Pehea i pā ai ke ao?

Ua nui ka po'e kū'ē i 'imi i ka ho'okā'oi 'ana i ko lākou mau wahi no ka pono o ka nui kānaka ma muli o ke 'ano o kona ho'omana 'ana. He 'ano palena nō ka ho'okumu 'ia o kekahi ho'omana hou, a pēlā pū ka ho'ā'o e ho'ololi i kekahi ho'omana i pa'a mua. E kālele paha kekahi pepa ma ke kanaka 'imi na'auao 'o Zoroaster no Pelekia, nāna i mana'o'i'o i ho'okahi wale nō akua, ka Lā Ho'okolokolo, a me ka loa'a o ka lani me ka lua ahi. Mana'o 'ia, ua pā paha ka ho'omana Kalikiano a Islam i kona mau mana'o. 'O kekahi kumuhana no ke kaha pūnaewehe, 'o ia ke kumu 'ana mai o ka ho'omana Mekekiko mai loko mai o ka Hale Pule o 'Enelani i ke kenekūlia 'umikūmāwalu. Pehea i 'a'a 'ia ai nā palena ma ka ho'omana 'ana ma ke kumu 'ana mai o ia mau ho'omana a o kekahi ho'omana 'oko'a aku paha?

'O ka ho'okumu 'ia o ka 'ōnaehana kākau cuneiform e ka po'e Sumeria ma kahi o 3000 BCE, he mea nui loa ia ma ka mō'aūkala o kānaka. Pehea i komo ai ka mo'omeheu Helene ma ka hana keaka paiwa a me ke 'ano o ka nānā 'ana o nā hale i kūkulu 'ia? Ma ka hapa mua o nā 1900, ua ho'okumu 'o Pablo Picasso a me kekahi mau kānaka hou a'e i ka pāheona Cubist, he kumuhana kūpono nō ia no ka pelaha. 'O ka ulu 'ana a'e o ke mele jazz, he kumuhana kūpono ia no kekahi ki'i'oni'oni e wehewehe ana i nā palena i 'a'a 'ia ma ka ulu 'ana a'e o ia mea i kēia au. No hea mai ia 'ano mele? He aha ka pilina o Nū 'Olina ma kona ulu 'ana a'e?

'O ka 'ōnaehana kākau cuneiform ka 'ōnaehana kākau laha loa ma ka Hikina Waena. Ho'ohana 'ia e ka po'e kālepa e mālama i kā lākou mau mea i kū'ai ai, ke kālā i loa'a mai, a me ke kālā i ho'olilo 'ia ma nā mākeke. Metropolitan Museum (66.245.10).

PANINA

He laulā nō ho'i ke kumuhana NHD o ka makahiki 2023. E koho 'ia nā kumuhana me ke akahela, a e ho'omohala 'ia a'e ma ka makau a kālena o ka haumāna. I loko nō o ke kaulana a kaulana 'ole o ke kumuhana e koho 'ia, e ho'opō'aiapili 'ia nō kā ka haumāna kumuhana i loko o ka mō'aukala o ke ao, e nānā pono 'ia ka mea 'ano nui i pā ai ka nohona kanaka, a pehea i loli ai ia kumuhana ma ke au o ka manawa. E noi'i 'ia nā kumuwaiwai kuamua a kualua e ka haumāna, a e kālailai 'ia ka loa'a, me ka wehewehe akāka 'ia o ka pilina o ke kumuhana i ke po'omana'o 'o *Ke 'A'a 'ana i nā Palena ma ka Mō'aukala: Nā Kānaka, 'Āina, a Kālaimana'o.*

No kekahi mau kumuwaiwai hou aku,
e kele aku i nhd.org/theme.

E HAHAI MAI MA KE KŪLELEPAHO

ma Facebook @NationalHistoryDay

ma Instagram @NHDContest

ma Twitter @NationalHistory

ma YouTube @NationalHistory

ma LinkedIn @NationalHistory

E heluhelu i ka nū leka NHD
@ nhd.org//sign-newsletter

NO KA NŪHOU PILI NHD!